

Arne Helldén

Arbetet i den demokratiska utopin

Hur hänger vår syn på arbete samman med vår syn på människovärde och demokrati? Hur hänger vår syn på arbetslöshet samman med vår syn på människovärde och demokrati? I det fördemokratiska samhället ansågs de som arbetade beklagansvärda och tillmättes föga värde, medan de som inte behövde arbeta, den sysslösa klassen, betraktades som de värdefulla människorna i samhället. I en demokratisk kultur är det tvärtom. Det som ger människan värde är hennes arbete. Det är de arbetslösa som är beklagansvärda. Arne Helldén ger i denna artikel en idéhistorisk bakgrund till vår syn på arbete och demokrati.

Vilken roll *arbetet* – eller snarare våra föreställningar om arbetet – spelat i demokratiseringsprocessen under de senaste seklerna har mycket lite uppmärksammats i den vetenskapliga litteraturen.¹ Ändå är arbetets position i den demokratiska kulturen uppenbar. I det fördemokratiska samhällets aristokratiska kultur ansågs de som arbetade beklagansvärda och tillmättes föga värde, medan de som inte behövde arbeta, den sysslösa klassen, de förnäma, betraktades som de värdefulla och fina

människorna i samhället. Det var de som utgjorde samhället (societeten = samhället) medan de som arbetade stod utanför det egentliga samhället. I en demokratisk kultur är det tvärtom. Det som ger en människa värde är hennes arbete. De som inte arbetar, de arbetslösa, anses beklagansvärda. De står utanför samhället.

¹ Om forskningsläget, när det gäller "arbetet" som idéhistoriskt motiv, se *International Science Journal* 1980:3, *Work*. Se även min uppsats "Arbetet" som idéhistoriskt motiv i Göteborgs universitets verksamhetsberättelse 1986-87. I fyra böcker har jag behandlat ämnet: *Arbete – ur arbetets idéhistoria* (1979), *Maskinerna och lyckan* (1986), *Ernst Wigforss – en idébiografi* (1991) och *Social arrogans* (1994). Jag bygger min framställning här på dessa böcker och hänvisar den som vill tränga djupare in i ämnet till litteratur och noter i dem.

Arne Helldén är idéhistoriker och statsvetare, tidigare universitetslektor. Han har publicerat en rad böcker om arbetet i idéhistorisk belysning.

För så där ett halvt sekel sedan tycktes sambandet mellan arbete och demokrati ännu tämligen självklart. Industrialiseringsprocessen och demokratiseringsprocessen betingade varandra. Demokrati och arbete hörde ihop. Industrisamhället och demokratin hörde ihop. Industrisamhället syntes skapat för arbete. Nu, i slutet av det tjugonde århundradet, framstår hela det s k ”moderna projektet” som suspekt; arbetets värde har ifrågasatts och industrisystemet betecknas inte sällan som destruktivt och ”farligt”. För den som föreställer sig att arbetet fyller en viktig funktion i den demokratiska utopin, i ”det goda samhället”, är denna förändring i opinionsklimatet omvälvande. Kan man föreställa sig en demokrati utan arbetspatos? Kan man föreställa sig ett demokratiskt samhälle, där inte arbetet tillmätts ett högt värde?

Om man anlägger ett idéhistoriskt perspektiv på arbetets roll i de föreställningar, som ackompanjerade industrisamhällets framväxt, finns det emellertid mycket i idéfloran, som snarast motsäger tesen om en grundläggande harmoni mellan demokrati och arbete, mellan den industriella revolutionen och den demokratiska revolutionen. Inte desto mindre kan man nog tala om ett i varje fall *historiskt* samband mellan industrisamhället och den demokratiska utvecklingen. Jag ska inledningsvis beskriva den historiska förändringen i Sverige under 1920- och 30-talen, en period, som tämligen väl demonstrerar hur en harmonisering mellan demokrati och arbete och mellan industrisystemet och demokratin uppstår. Den var inte alls given. De svenska arbetsgivarna trodde inte att det var möjligt att

förena demokrati och industri. Och arbetarrörelsen skattade inte arbetet, och inte heller industrisystemet, särskilt högt.

Därpå vidgar jag synfältet till några utsnitt ur den stora europeiska debatten under 1800-talet för att demonstrera den notoriska ambivalensen inför industrisamhället. En mer hållbar motivering för arbetet och dess roll i den demokratiska utvecklingen finner jag i 1700-talets upplysningsfilosofi. Avslutningsvis gör jag några reflexioner kring vilken betydelse kritiken eller rentav förkastandet av ”det moderna projektet” kan ha haft för demokratin och de värden som uppbar den.

I. Den svenska metamorfosen

Konservativ oro

Vid tidpunkten för det demokratiska genombrottet i vårt land diskuterade man i riksdagen lagen om åtta timmars arbetsdag. De konservativas oro speglade ett gammalt patriarkaliskt samhälles värderingar. Här var förvisso Luther i farten: det man på konservativt håll främst bekymrade sig för var arbetarens moral. Demokratin betraktades av de konservativa som sedesupplösande. Det som i det gamla samhället hade hållit arbetaren till arbetet var ”trohetsbandet” till arbetsgivaren, den auktoritära disciplinen och – inte minst – en ”arbetsglädje” och en ”kärlek till arbetet”, som var rejält inbäddad i religiösa och moraliska föreställningar. Den ”tjänande anda”, som Luther och bibeln inympat i arbetarens själ, hur skulle det nu gå med den? I den fackföreningsmedvetna, myndigförklarade arbetartyp, som

de radikala väntade sig så mycket av, såg de konservativa en "fräck", "upprorisk", "pockande" arbetare, frigjord både från Luther och patron. Det de konservativa väntade sig av det demokratiska systemet var ett olydigt och arbetsovilligt folk.

De radikala politikerna bidrog knappast till att dämpa den konservativa oron. Ernst Wigforss pläderade inför en häpen första kammare för en ytterligare sänkning av arbetstiden, till sex timmar och "det kunde nog bli mindre än så". Och i fortsättningen citerade Wigforss Viktor Rydberg, som talar om att maskinerna "...gör ett strävsamt verk med id och värma / att människan må ha tid att tänka och att svärma / ty det är hennes väsens rätta kall."

Hos de liberala ledarna är det omsorgen om arbetaren som dikterar deras patos. Edén angrep de konservativa talarna för att de inte hyste tillbörlig respekt för arbetaren, för folket, och manade dem att hålla sig till "demokratins dekorum". Arbetarna skulle även de få "leva som människor, tänka som människor". Och civilminister Schotte framhöll att man nu borde upphöra att betrakta arbetaren bara som en arbetare, en "arbetsmaskin". Arbetaren skulle precis som andra medborgare kunna ges möjlighet att utvecklas och leva ett liv också vid sidan av arbetet. (FK 1919 B:8, s 8ff)

Arbetets värde

Hos både liberaler och socialister framstod lagen om åtta timmars arbetsdag främst som ett komplement till det demokratiska statsskicket. Arbetaren myndigförklarades. Och maximeringen

av arbetstiden betraktades som en förutsättning för att arbetaren skulle kunna fungera som medborgare. Både liberaler och socialister gav uttryck för en hög värdering av arbetaren. De konservativa däremot hade en mycket låg tanke om arbetaren, men de skattade förvisso "arbetets värde" högt. Deras lovsång till arbetet var emellertid färgad av patriarkaliska och religiösa föreställningar, som främst betonade arbetarens känsla av plikt mot Gud och patron som garanti för arbetarens arbetsmoral. De kunde däremot inte föreställa sig att människan (läs:arbetaren) var en aktiv varelse med en inneboende spontan arbetslust. I varje fall fann de uppenbarligen arbetarens naturliga tillstånd vara slöhet, passivitet.

Vid randen till det demokratiska genombrottet betonade alltså de konservativa den på plikt moralens bud grundade uppmaningen till arbete och flit, som prästen förkunnade från predikstolen och läseboken i skolan inskräpte. På sitt sätt speglar denna traditionella konservativa uppfattning en officiell inställning, som präglade myndigheter, universitet, skola och kyrka. De konservativa var också emot demokratin och splittrade i attityden till industrisystemet. Det fanns en industrihöger, men det fanns också konservativa grupper, som tog avstånd från industrisamhället och hela den moderna utvecklingen och drömde sig tillbaka till en lantlig patriarkalisk idyll.

Enligt *ideologin* hade liberalen en modern inställning till industrisystemet och arbetet; industrin är ju central i liberalismens ekonomiska teori och incitamentet till arbete tillskrevs både ett hos människan nedlagt förvärvsbegär

och en hos individen inneboende verksamhetslust. Men det kan diskuteras hur modern flertalet liberalers bild av arbetet var och hur mycket gemensamt den hade med det gamla samhällets konservativa värderingar. Liberalen var förvisso en tillskyndare av den allmänna rösträtten, men det fanns djupt in i de liberala leden samtidigt en fruktan för demokratin, en oro för "massan".

Socialdemokraterna, slutligen, präglades ännu av en negativism mot industrisystemet (kapitalismen) och hyste snarast en misstro mot allt tal om "arbetets värde". De raljerade med de konservativt betonade borgerliga skiktens predikningar om "arbetets välsignelse", som de fann fyllda av hyckleri. Demokratin var förvisso ett mål för socialdemokratin, men ännu blott ett etappmål. Det verkliga målet var det socialistiska samhället. Hos många socialdemokrater, men i ännu högre grad hos vänster-socialister och kommunister, fanns vid tidpunkten för det demokratiska genombrottet en misstro både mot demokratin och industrisystemet och arbetets värde.

Det ideologiska läget vid tidpunkten för det demokratiska genombrottet är alltså oklart och motsägelsefullt. Det är, trots den retorik som flödade från demokratin, tillskyndare, svårt att i den finna konturerna till någon "demokratisk utopi".

Metamorfoser

1920-talet kommer emellertid och idéerna moderniseras. Det kommer med Freud och psykoanalysen, med Dewey, Wells och Russell. Kulturklimatet får en radikal, modern prägel. Det utveck-

las ett verkligt patos eller snarast en passion för demokratin. (Det finns en annan strömning på 1920-talet, fylld av pessimism och undergångsvisioner, men det progressiva 20-talet drömde om demokratin tidsålder). Vetenskapen, förnuftet och den nya sakligheten skulle lösa de mänskliga problemen och de stora samhällsfrågorna. Rickard Sandler talar om "en allians mellan arbetarna och vetenskapen" och en annan gång om den socialdemokratiska ungdomsrörelsen som "ingenjörstrupperna för det nya samhället". (*Fribet* 1925:11, s 2 och 4) Det ligger avantgardism i luften.

I den berömda essän *En ny livskänsla*, där Erik Blomberg (innan begreppet ännu är fött) målar upp visionen av folkhemmet, intar arbetet en central plats.² Det är "en av de viktigaste livsfunktionerna", "livets sundaste näring". Arbetets värde ligger i dess sociala karaktär. Det är Deweys tankar, som nu fascinerar de progressiva. Dewey förklarar att människan är "en aktiv varelse, och det är allt man kan säga om den saken". Det är tankar som påverkar Wigforss och indirekt socialdemokratin.

Socialdemokratin blir snabbt principiell försvarare av demokratin. På grund av fusionen mellan konservativa och liberala under 1920-talet, det är först nu som ett borgerligt block bildas och begreppet *borgerlig vänster* mer och mer försvinner, kan det till och med stundom se ut som om socialdemokratin är den enda politiska kraft som med entusiasm uppträder som det demokra-

²Essän publicerades ursprungligen i kalendern *Svea* 1925.

tiska statsskickets tillskyndare. På 1920-talet blir socialdemokratien också för första gången *intresserad* av industrisystemet – och av arbetet som ett centralt värde i demokratin. Det socialdemokratiska partiets och fackföreningsrörelsens attityd till industrin och dess företrädare genomgår på 1930-talet en metamorfos. Redan 1934 skriver en elev vid Brunnsviks folkhögskola i en uppsats att nu är det förbi ”med den hantverksromantik, som stämplade allt maskinarbete som oskönt”. ”Sakligheten” och ”funtionalismen” har gjort sin entré i arbetarrörelsen, förklarar han. Med detta har följt en hög värdering av maskinen och dess skötare. Mer och mer utbreder sig uppfattningen att industrin är en av de viktigaste grundvalarna för vår kultur. Överallt kan man nu spåra ”ett ökat intresse för produktionen hos arbetarna”. (*Fackföreningsrörelsen* 1934 I, s 303)

Utan tvivel är de tankar, som här uttrycks, ekon av den socialdemokratiska propagandan. Men först och främst är de ett uttryck för demokratins arbets-etos. Ordet ”positiv” blir från denna tid ett honnörsord i den socialdemokratiska vokabulären. Man tog avstånd från den negativism, som tidigare utmärkt det socialdemokratiska partiet. Socialdemokraten blev positiv till det bestående samhället, till nationen, till demokratin, till arbetsgivarna och näringslivet, till industrisystemet och till arbetet. I SSU söker man skapa ett intresse för ”produktionsproblemen”: ”ingenjören och arbetaren ser på produktionen på nära nog samma sätt ...det är av största vikt att denna tendens (inom arbetarrörelsen) till ett positivt intresse för produktionen tillvaratages och uppmunt-

ras”.³ Wigforss deklarerar på 1930-talet att socialdemokratien vill se ett näringsliv som ”arbetar för full maskin”.

Arbetsgivaren genomgår en liknande metamorfos. Den kapitalistiska metamorfosen sker parallellt med den socialdemokratiska. Ännu i början av 1930-talet tillhör den svenske företagaren *l'ancien régime*. Han är konservativ, misstror demokratin, avskyr fackföreningar och uppträder med stor arrogans mot arbetarna och deras representanter. Men under 1930-talet inrättar sig arbetsgivaren i folkhemmet. Det blir ”arbetsfred”. Den berömda saltsjöbadsandan växer fram. Redan 1935 suckar arbetsgivarorganet *Industria* förnöjt: ”En stilla frid råder i vårt land under detta välsignade år som varit befriat från större arbetskonflikter, som sett arbetslösheten sjunka till ett bottenläge, som uppväckt ett produktionsliv närmande sig det normala, och som slutligen skänkt statsinkomsterna en obegränsad tillväxt och ett rikt överskottssaldo.” (*Industria* 1935:22, s 535)

Den demokratiska utopin

Förskjutningen i *Industrias* föreställningsvärld betecknar steget över till det moderna: ett accepterande av demokratin. Nyss hade den svenske företagaren i demokratin sett en absolut samhällsfara och förklarat arbetaren oförmögen att styra nationen. Nu talade *Industria* med respekt om ”medborgaren Per Albin” och betraktade rentav en socialdemokratisk regering som ”en förmån”. Den

³Se här artiklar i *Frihet och Fackföreningsrörelsen* under 1934.

gamla reaktionära arrogansen tycktes bortblåst. Och denna förändring hade föregåtts av den socialdemokratiska metamorfosen: den socialdemokratiska attityden förskjuts under decenniet efter det demokratiska genombrottet från en negativ till en positiv inställning till industrisystemet och arbetet. (Det har – bör det kanske tillfogas – varit notoriskt svårt att riktigt förankra denna attitydförändring i det socialdemokratiska partiet och i fackföreningsrörelsen).

Dessa båda metamorfoser, det skulle möjligen kunna betraktas som en tes, bildar tillsammans huvudingredienserna i *den demokratiska utopin*. Industrisamhället och demokratin hör ihop; arbetet och demokratin hör ihop: ett helt folk som arbetar, ett folk av produktiva och vitala medborgare, som genom sitt arbete höjer sitt välbefinnande och därmed ökar sina lyckomöjligheter. När det råder samstämmighet kring detta kan man med Tingsten tala om "värdegemenskap" eller rentav om "den lyckliga demokratin".

II. Industrisamhället, arbetet och demokratin

Den harmoniska bilden av industrisamhället som en vagga för demokratin, och framväxten av ett modernt arbets-etos inom industrisamhällets och demokratin, hör hemma i den universella liberalismens framstegstro, som i hög grad präglat industrisamhällets framväxt och utgjort grundtonen i den demokratiska utvecklingen. Men denna "demokratiska utopi" har det mildt sagt rätt föga enighet om i 1800-talets och 1900-talets ideologiska klimat. Katastrofvisioner, både från höger och väns-

ter, har ackompanjerat industrisamhällets framväxt. De konservativa förespråkarna för industrisamhället (de patriarkaliskt färgade industrikaptenerna) betecknade länge demokratin som en katastrof för industrin. Och socialisterna har i det industriella systemet (kapitalismen) sett "grottekvarnen som offerar människor till Mammon" (de *kultur-konservativa* angreppen på industrisystemet löpte här länge parallellt med de socialistiska).⁴

Om man ser till den stora europeiska debatten kring industrisamhället under 1800-talet och även in på 1900-talet kan det stundom te sig egendomligt att industrisamhället överhuvudtaget blev till. Motståndet mot industrialiseringsprocessen har varit konstant och det gjordes t o m i början försök att lagstiftningsvägen hejda den. Den universella liberala grundtonen av optimism och framstegstro har överröstats av en kör av disharmoniska klanger. Det finns alltså mycket som motsäger tesen om att demokrati och industrisamhälle hör ihop och att demokrati och arbete harmonierar.⁵

Ambivalensen

Det finns två diametralt motsatta uppfattningar om *arbetets roll* i industrisam-

⁴ Industrisamhällets idéhistoria har jag behandlat i *Maskinerna och lyckan*. Se här särskilt avsnittet Maskinen och samhället, s 131 ff, där jag bl a refererar till Maxine Berg, *The Machinery question and the making of political economy (1815 -1848)*.

⁵ De främsta opinionsbildarna har jag porträtterat i *Maskinerna och lyckan*, se kap Viktorianska opinionsbildare, s 155 ff.

hället, en liberal och en socialistisk. Å ena sidan har man sett arbetet som industrisamhällets primära etos. Allt är här centrerat kring arbetet. Industrisamhället synes *skapat* för arbete. Det är den universella liberalismens patos. Å andra sidan har själva finessen med industrisystemet ansetts vara att det *befriar* oss från arbetet. En hel del (markerat antiliberal) socialism förkunnar det. En vacklan mellan de båda uppfattningarna är inte ovanlig. Socialdemokrati är t ex en blandning av liberalism och socialism.

Det kanske rentav är befogat att säga att vi överhuvudtaget är kluvna inför industrisamhället. Det finns en grundläggande ambivalens i förhållande till det. Och denna ambivalens har med vårt förhållningssätt till arbetet att göra. Till och med John Stuart Mill, liberalismens store läromästare, talar om "frånstötande symtom" i industrialiseringsprocessen och vänder sig med avsky mot dem som vill hetsa det ekonomiska systemet till en ständig expansion och tillväxt och som sätter en ära i "att arbeta hårt". Mill drömmer om ett mer *stationärt* industrisamhälle, där "the art of living" tar över. (cit Helldén 1986, s 187f) Liknande tankegångar finns ju hos Marx och en rad socialister. Det finns en viss försiktighet, en skygghet inför industrisamhällets ohejdade arbetslust, en misstanke att det kanske rentav blir för mycket arbete.

Ambivalensen inför industrisamhället har bl a medfört att det här inte finns någon grundläggande värdegemenskap. Är industrisamhället något gott eller ont? Är arbetet något gott eller ont? Människan i ett feodalt samhälle var kringgärdad av ett värde-

system, som – hur befängt det än var – motiverade "den gudomliga ordning" som hon levde och verkade i. Men varifrån kommer industrisamhällets etos? Många, kanske de flesta, är överhuvudtaget inte benägna att tillskriva det något etos alls, eller något värde överhuvudtaget. Snarare ter det sig för dem som en förstörare av alla värden, som något genomgående destruktivt. Denna negativa attityd till industrisamhället har haft, och har alltjämt, en stor utbredning.

Den kapitalistiska andan

"Den kapitalistiska andan", med Sombarts ord, eller "den protestantiska etiken", med Webers ord, är fortfarande de förklaringskategorier, som helst begagnas, när industrisamhällets genesis kommer på tal. Några borgerliga dygder – arbete, flit, sparsamhet – är roten och upphovet till industrisystemet och hela den moderna utvecklingen. Och dessa dygder är inbäddade i "den protestantiska etiken". Man säger ännu att man arbetar, därför att man har "Luther i ryggmärgen". Det arbetsetos Luther uttrycker är emellertid bara tänkbart inom ramarna för en religiös föreställningsvärld. Avgörande är att Luther menar att vi ska arbeta, därför att Gud befäller oss att göra det. Arbetet är med andra ord något som påläggs oss *utifrån*. Det är en kallelse, ett offer, en plikt. Den som känner arbetslust utan att tänka på Gud, utan att be, faller inte inom Luthers intressesfär.

Å andra sidan: för inte så länge sedan levde vi i ett preindustriellt samhälle, där religiösa föreställningar härskade och de flesta moralregler ikladdes reli-

giös dräkt. De idéer, som begagnades för att motivera människor till arbete i industrisamhället, hämtades länge från preindustriella ideal. Arbetsetiken var den som gällde i hantverkarnas verkstäder eller i jordbrukssamhället. Det industriella systemet drevs för övrigt länge med tämligen hantverksmässiga metoder. Maskinernas dominans – ”the age of machinery” – kommer sent i industrialiseringsprocessen.

Det är därför inte oriktigt att säga att det är ”den kapitalistiska andan”, uppblandad med preindustriella ideal i religionens dräkt, som under mycket lång tid bär upp den s k moderniseringsprocessen. Det är inte kapitalismen i någon renodlad form, så som Marx beskriver fenomenet, utan det är just blandningen av ”kapitalism” och ”protestantism”, av modernisering och l’ancien régime, som är den faktiska ”andliga” grundvalen för industrisamhället, när det växer fram.

Thomas Carlyle

Thomas Carlyle, med sin blandning av *modernism* och *feodalism* är ett grandioست exempel på vilken roll puritanismen (och överhuvudtaget det preindustriella samhällets värderingar) spelade i den tidiga industrialiseringsprocessen.⁶ Under förra hälften av 1800-talet talades det varmt i kyrkor och skolor, i barnböcker och i den politiska retoriken om ”arbetets ära”. Kom ihåg, sa puritanen, att ”Gud sände dig till världen inte som till en lekstuga utan till ett arbetshus” (Rodgers 1978, citerad i Helldén 1986, s 64).

Carlyle är en produkt av en puritansk miljö. ”Vi uppfostrades alla att in-

se att arbeta var det enda vi hade att göra och uppmanades alltid genom föreskrifter och exempel att göra det *väl*”, säger han om sin barndom. Livet var allvar.

Egentligen är Carlyle fylld av hat och avsky mot ”maskinernas tidsålder”. Hans själ med dess romantiska drömmar badar i medeltiden; han ser i *det moderna*, särskilt i upplysningsfilosofin, pustar från helvetet. Det paradoxala är att han, med dessa utgångspunkter, på ett i det närmaste fanatiskt sätt ändå kommer att bejaka industrisamhället. I *Past and Present* reser han inte längre upp medeltiden mot industrisystemet. I stället vill han återinföra medeltiden i det, bokstavligen *feodalisera* industrisamhället. ”Det Europa behöver är en ny aristokrati och ett nytt verkligt prästerskap...”

Godsägare och företagare, *the captains of industry*, ska härska över och uppfostra sina underlydande, arbetarna. Drill, exercis, en sorts militarisering av industriarbetet, är de medel Carlyle rekommenderar för att ”ingjuta Guds ande” i industrisystemet. Och arbetet, arbetets heliga eld, är den nya religionen. Det värsta som finns är ett slött folk. ”Visa mig ett folk, energiskt, sysselsatt, som bänder, kämpar, skuldra vid skuldra vid hjulet, med pulserande hjärtan, varenda muskel spänd, med vilja och energi, som *män*.”

Det finns ett patologiskt drag i Carlyles visioner, en aggressiv åkallan av ”handling” och ”aktivitet”, som utan tvivel associerar honom – flera biografier-

⁶ Om Thomas Carlyle, se *Maskinerna och lyckan*, s 198.

er har utrett det – med fascistiska eller kommunistiska system. Industrin ter sig som ett slagfält med välorganiserade industrisoldater, ledda och tuktrade av "buckanjärer".

Det har sagts att näst Gud var "arbetet" det vanligaste ordet i viktorianernas vokabulär. Arbetet ersatte till och med Gud. Arbetet renade människan från synd och onda begär. Det är i en sådan tidsmiljö Carlyle griper tag om själarna, likt en gammaltestamentlig profet. Carlyle har demonstrerat vilka oerhörda möjligheter som erbjuder sig för de styrande att manipulera människomassor med hjälp av "the gospel of work". Vi kommer att tänka på vår tids diktaturer.

Men Carlyle, med sin kuriösa blandning av modernism och feodalism, visar oss snarast hur industrisamhället faktiskt såg ut. Mer än hos de ryktbara samhällstänkarna kan vi hos Carlyle skåda in i den tankemiljö, som existerade i det framväxande industrisamhället ända till 1900-talets första decennier. Industrisamhället växte i stort sett fram inom den sociala och kulturella ram, som l'ancien régime tillhandahöll. Carlyle är helt oförmögen att se ett samband mellan industrisystemet och demokratin eller mellan ett sekulariserat arbetsetos och demokratin. Demokratin ter sig för honom som en mardröm.

Klichéer

1800-talets stora samhällstänkare – Marx, Durkheim, Weber, Tönnies etc – greps av ångest inför industrisamhället. Med skräckblandad fascination har de fixerat det i våra föreställningar. Det de beskrivit för oss är emellertid inte

det verkliga industrisamhället utan de har, som någon sagt, mer framträtt som storslagna profeter, men varit klena historiker. (Kumar 1978)

De har utifrån vad de såg i sin samtid extrapolerat några tendenser, renodlat "den kapitalistiska typen" och försett oss med dystra profetior om vår framtid, profetior som haft en oerhörd genomslagskraft. Dessa stora opinionsbildare har sökt övertyga oss om (och nästan lyckats) att det inte är bra att leva i industrisamhällen.

Tönnies suggestiva distinktion mellan *Gemeinschaft* och *Gesellschaft* har nära nog blivit klichéer i det allmänna medvetandet (ehuru få har läst Tönnies bok). I det preindustriella samhället, förklarar Tönnies, är människan en varm, "konkret" varelse. Hon lever i en agrar gemenskap eller i hantverkets ombonade värld. I industrisamhället har människan förvandlats till en "abstrakt", isolerad och rotlös varelse, som förlorat kontakten med gemenskapen och sitt arbete. Hon har ryckts loss ur sitt tidigare "organiska" sammanhang. Liknande föreställningar om industrisamhället som något som strider mot människans natur, som en avvikelse, som ett stort historiskt misstag, är legio.

Upplysningsfilosofin

Jag har några gånger hänvisat till vad jag kallar den universella liberalismen. Med det avser jag den mer storslagna liberala traditionen, som utgår från upplysningsfilosofin. Den utgör grundvalen för den moderna tidens *radikalism*. I upplysningsfilosofin, som framträder vid 1700-talets mitt, i början av den industriella revolutionen, finns den

positiva motiveringen för industrisamhället och dess samband med ett arbetsetos och ett demokratiskt etos.

Upplysningsfilosofernas kanske avgörande insats var att de förklarade att *arbetet* var ett centralt värde i människans och staternas liv. John Locke hävdar att det är *arbetet* som skapar egendom (och ger rätt till egendom). Locke riktade med denna tes en dödsstöt mot den feodala ordningen. Adam Smith fastslår att arbetet är den centrala verksamheten i nationernas liv. Diderot begagnar hela Encyklopedin (1751–1772) för att demonstrera att det är de som *arbetar* som är de värdefulla människorna i samhället.⁷ Franska revolutionen gjorde därpå klart att det var *folket, dvs de som arbetade*, som utgjorde kärnan i nationen. Det finns alltså här ett samband mellan den höga värderingen av arbetet och den demokratiska revolutionen, ett *historiskt* samband mellan en hög värdering av arbetet och demokrati, ett historiskt samband mellan den industriella revolutionen och den demokratiska.

Upplysningsfilosofin formar den demokratiska kulturen, den moderna tiden, om man så vill. Föreställningen om att det är den arbetande människan som är den värdefulla människan i samhället har stor social sprängkraft och är grundläggande för det demokratiska medborgaridealet.

Industrisamhället ses i det här anlagda perspektivet som en unik möjlighet för mänskligheten till befrielse från nöd och fruktan och från traditionella maktrelationer. Inte minst tillskrivs det *emancipatoriska* effekter. Proletären skulle ryckas upp ur sin lantliga slöhet och föras in i städernas sjudande liv.⁸

En aktiv, vital, produktiv människotyp, försedd med självkänsla och intellektuell nyfikenhet och ett naturligt arbetspatos – det var vad man väntade sig skulle dyka upp i maskinernas tidsålder.

För femtio år sedan, eller kanske bara för 30–40 år sedan, såg man ännu ett naturligt eller i varje fall historiskt samband mellan den industriella revolutionen och den demokratiska revolutionen. Men någon gång under sent femtiotal eller tidigt sextiotal inträffar vad som brukar kallas ett stort paradigmskifte, som snart stadgas i språkbruket med de notoriskt oklara termerna ”postindustrialism” eller ”postmodernism”.

Med den brist på precision, som utmärker det nya språkbruket, är det ändå tydligt att man med de här nya begreppen går till ett våldsamt angrepp på det som kallas ”det moderna projektet”, på upplysningstraditionen (man frestas säga hela den radikala traditionen), dvs den tradition, som skulle kunna ge industrisamhället en hållbar moralisk motivering.

Denna mycket påtagliga förändring i idéklimatet fick konsekvenser för ”den demokratiska utopin”. Jag kan bara här allmänt hänvisa till 1960- och 1970-talen, som från detta perspektiv innebar ett övergivande av upplysningstraditionen, dess förnuftstro och rationalitet,

⁷Om Encyklopedin, se Arne Helldén, *Diderot, en biografi*, 77 ff, särskilt s 94, s 147 f och 161 ff.

⁸Marx' formulering. Se även EP Thomsons skildringar av de vetenskapligt orienterade arbetarna i *The Making of the English Working Class* (1967).

ett ifrågasättande eller förkastande av demokratins ideal, tolkat i den universella liberalismens termer, allt ackompanjerat med våldsamma angrepp på industrisamhället och industrisystemet.⁹ Inte minst intressant är här attityden till arbetet. Arbetet som ett existentiellt värde förnekades.

Befrielse från arbetet

Av de två motsatta uppfattningarna om arbetets roll i industrisamhället förkastades den *liberala* versionen: arbetet sågs inte längre som ett primärt etos i demokratin. Industrisamhället syntes inte skapat för arbete. Finessen med industrisystemet var i stället att det *befriade oss från arbetet*. Ibland kunde det förefalla som om det rädde enighet om att industrisamhället stred mot människans natur och att det helst borde avskaffas. En rad debattörer gav ut böcker med temat att vi borde arbeta mycket mindre och "leva" desto mera.

En av de guruer, som för några decennier sedan åtnjöt stor popularitet för att han ville befria oss från arbetet var André Gorz. För Gorz framstår arbetet som ett *specifikt* borgerligt värde. Arbeta, flit, sparsamhet är för honom inga dygder. Arbetet ser han snarast som något kapitalisten eller staten tvingade på människor. Arbetet framstår i detta perspektiv snarast som ett avgörande hinder för människans självförverkligande. Uttryckligen säger Gorz att det inte längre bör finnas något som helst samband mellan arbetsprestation och ekonomisk standard. Alla ska ha medborgarlön, oavsett om de arbetar eller ej. Gorz erbjuder oss alltså att bli herremän – utan att vi ska behöva anstränga

oss. Gorz vill gärna se oss som aristrokrater.

Det som sällan klagjordes i denna debatt var att de åsikter som framfördes hade långa rötter tillbaka i idéhistorien, till guldåldersdrömmar och paradisdömmar, men också till en rad utopier i 1800-talets socialistiska idévärld.¹⁰

Av de socialistiska tänkare, som i större eller mindre grad önskar befria oss från arbetet, finns det emellertid två slag. De agrart-hantverksbetonade socialisterna ville snarast söka hejda industrialiseringsprocessen och bevara arbetet som kroppsarbete eller hantverk. Strindberg kallade dem för "trädgårds-socialister". Ruskin och hans lärjunge Morris pläderar för ett bevarande av hantverket. Morris kunde på sin höjd tänka sig mycket små fabriker, inbäddade i djupaste grönska. Tolstoj och Krapotkin lovsjunger bondens sköna och friska arbete med jorden och prisar kroppsarbetet.

Ruskin är en kristen undergångsprofet och på samma gång estet. Industrisystemet är fult, närmast en hädelse mot Gud. Hantverket däremot är Guds gåva till oss människor. Varför har han annars försett oss med våra händer och

⁹ En bra översikt över debatten kring det postindustriella samhället är Howard Brick, *Optimism of the Mind: Imagining Postindustrial Society in the 1960s and 1970s*. Den kanske bäst genomförda kritiska studien av förändringen i opinionsklimatet är Luc Ferry – Alain Renaut, *La pensée 68. Essay sur l'antihumanisme contemporain*, Paris 1968.

¹⁰ Se för det längre perspektivet min bok *Arbete-ur arbetets idéhistoria*. För det följande, se *Maskinerna och lyckan*.

fingrar? När Ruskin vänder sig i raseri mot maskinkulturen är det därför att den raserar allt som är heligt för honom. Till det som är heligt för honom hör arbetet, det *kreativa* arbetet, dvs främst konsthantverket, det arbete som skapas "ur världens lättja". Industriarbetet och en rad andra sysselsättningar vill Ruskin förbjuda. Han drömmer om ett makligt liv i det agrara samhällets rytm. Människan behöver inte särskilt mycket för att erfar lycka. Följa naturens växlingar, att åse hur säden växer upp och mognar, att hämta andan vid plog och spade, läsa, tänka, hoppas, bedja. Hos Morris, som var ateist, finns samma drag av esteticism: "Industry without art is brutality!" är ett av hans kända utrop.

Utän tvivel är det här fråga om en suggestiv förkunnelse. Den innehåller en kritik av industrisystemet som ofta är avväpnande. Det andra slaget av socialister ("maskinsocialisterna", med Strindbergs ord) ville inte ens bevara arbetet i en sorts idyllisk eller romantisk form. De ville avskaffa arbetet. Det de drömmer om är den automatiska fabriken, som befriar oss från arbetet. För t ex Zola som var starkt påverkad av Fourier, ter sig fabriken (i romanen *Le travail*) i sin fulländning som ett paradys: ett ymnigt vattenflöde för undan minsta dammkorn från fabriksgolvet. Fabrikslokalen "blänker av en beundransvärd renhet". Maskinerna utför allt arbete. Arbetarna är kontrollörer. De arbetar två timmar om dagen. Vid fyrtio års ålder pensioneras de. Arbetet avbrytes ofta av festligheter, parader på blomstersmyckade gator. Även maskinerna behängs med blommor och girlander. I den tidiga socialdemokratiska

propagandan spreds sådana här visioner av det framtida samhället.¹¹

När Kautsky säger att i det nuvarande (kapitalistiska) samhället är allt bara möda och olust, men i det framtida (socialistiska) samhället "blir allt en lust, en glädje" uttrycker han en vanlig tanke i den tidiga arbetarrörelsen. Drömmen om en arbetsfri tillvaro eller ett mycket "lätt" arbete, som närmast förefaller vara en lek, är genomgående i flertalet socialistiska utopier. Den unge Marx (i *Die Deutsche Ideologie*) drömmer om en tillvaro i ett industrisamhälle med en oändligt stegrad produktivitet, där människan kan göra en sak den ena dagen och en annan nästa dag, gå på jakt på morgonen, fiska på eftermiddagen, vara kritiker och intellektuell på aftonen "utan att vara jägare, fiskare eller kritiker" (min kurs). Just detta citat är ett av de mest slitna Marxcitaten. Det är en raljant genremålning av "det goda livet". Marx skulle i sina senare skrifter inta en betydligt seriösare attityd till arbetet. "Fritt arbete" eller "skapande arbete" skulle då inte längre ses som någon sorts trevlig hobby, som människan fördrev tiden med. Hos framtidens människa skulle arbetet snarare bli ett med

¹¹ Wilhelm Åhnlunds broschyr *Rikedomens tyranni (1888)*, som är en för den tidiga socialdemokratin typisk propagandaskrift, sägs det att arbetaren i den framtida staten blott ska behöva arbeta några timmar; "hvarföre större delen av dagen kan tillbringas i verklig lefnadsnjutning". Axel Danielssons mycket populära novell *Främlingen (1891)* kan också anföras som exempel, liksom spridningen av William Morris', Bellamys, Blatchfords m fl skrifter. Blatchfords *Merrie England*, en pastoral framtidsvision, spreds i miljonupplagor i England.

hennes natur, ett livsbehov, ett existentiellt behov.

Men det är egentligen en uppfattning av arbetets natur, som ingår i den stora radikala traditionen från upplysningsfilosofin. En så seriös inställning till arbetet är *borgerlig* i ordets generella betydelse. Den är motsen till en *aristokratisk*, amatörmässig eller dilettantmässig attityd till arbetet. Och den är ett uttryck för ett sekulariserat arbets-
etos, som utgår från att människan är en aktiv varelse.¹²

Drömmen om det arbetsfria samhället, där var och en kan fördriva sin tid efter behag, är förvisso en utopi. Men det är knappast en demokratisk utopi. Och frågan är om det ens är en önskvärd utopi. Det är svårt att tänka sig en demokrati utan arbetsetos, någon sorts aristokratisk form av demokrati, någon sorts ny lekkultur. De som på 70-talet raljerade om arbetets värde och prisade lättjan eller hävdade att det snarast är en förmån att få vara arbetslös och fri har just inte så myclet att säga idag, när arbetslöshetens spöke går genom Europa. I en demokratisk kultur, där arbetet inte tillmäts ett centralt värde, är faran att arbetslöshetsproblemet blott betraktas med distraktion. I en demokratisk kultur, där arbetet däremot ses som ett centralt värde i människans liv och i samhällets liv, är det naturligt att alla ansträngningar koncentreras på att skapa arbete, att mångfaldiga arbetsformerna och utveckla nya arbetsformer.

Referenser

- Riksdagsprotokoll, 1918, 19919. Debatterna om åttatimmarsdagen.
- Blomberg, Erik, *En ny livskänsla*. Svea 1925.
- Carlyle, Thomas, *Past and Present*, New York 1960.
- Brick, H (1992), *Optimism of the Mind: Imagining Postindustrial Society in the 1960s and 1970s*. *American Quarterly*, vol 44 no 3.
- Danielsson, A (1891), *Främlingen*, novell. I *Axel Danielssons skrifter*, utg av Bengt Lidforss.
- Fackföreningsrörelsen*. 1934
- Ferry, L & Renaut, A (1988), *La pensée 68. Essay sur l'antihumanisme contemporain*. Gallimard. Paris.
- Frihet*. 1925 & 1934
- Gorz, André, *Farväl till proletariatet* (1980), *Vägen till paradiset* (1983), m fl skrifter.
- Helldén, A (1979), *Arbete – ur arbetets idéhistoria*. Gidlunds. Stockholm.
- Helldén, A (1986), *Maskinerna och lyckan*. Ordfront. Stockholm.
- Helldén, A (1987), "Arbetet" som idéhistoriskt motiv. Göteborgs universitets verksamhetsberättelse 1986/87
- Helldén, A (1991), *Ernst Wigforss – en idébiografi*.
- Helldén, A (1994), *Diderot – en biografi*. Atlantis. Stockholm.
- Helldén, A (1994), *Social arrogans – också ett kulturarv*. Carlsson. Stockholm.
- Industria*. 1935
- International Science Journal: Work*. 1980:3
- Kumar, K (1978), *Prophecy and Progress. The Sociology of Industrial and Post-industrial Society*. London.
- Marx, Karl, *Die deutsche ideologie* utkom 1845–46 och *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie* utkom 1857–59.

¹²Det är i *Grundrisse* (s 505), som Marx kritiserar Fourier för att han "grisettenmässig" uppfattar arbetet som ett skämt, ett nöje, och framhåller att "verkligt fritt arbete, som t ex att komponera – är på samma gång det mest förbannade allvar och den mest intensiva ansträngning".

- Thompson, E P (1968), *The Making of the English Working Class*. Harmondsworth, Pelican Books. London.
- Zola, Émile, *Le travail* (1901), roman, Sv övers. 1913, *Arbete*.
- Åhlund, W (1888), *Rikedomens tyranni*. Socialdemokratisk broschyr. Arbetarrörelsens arkiv.